

СЛОВОТВІРНИЙ ТА СЕМАНТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ АФІКСІВ У ВИРАЖЕННІ ЗНАЧЕННЯ СТВЕРДЖЕННЯ

Визначено роль словотвірних засобів у реалізації значення ствердження. Виділено афікси, семантична структура яких окремо чи в поєднанні з лексемами різної частиномовної належності відбиває стверджувальний зміст із відтінком повторюваності, надмірності, сукупності, однаковості, усеосяжності, результативності, наслідковості, напряму, інтенсивності, початку та закінченості дії.

Ключові слова: стверджувальне значення, експлікація, лексема, словотвірні засоби, афікс, префікс, суфікс.

Определена роль и место словообразовательных средств в реализации утвердительно-значения. Выделены аффиксы, семантическая структура которых отдельно или в сочетании с лексемами различных частей речи отражает утвердительно-содержание с оттенком повторяемости, излишества, совокупности, единообразия, всеобщей охватности, результативности, последствия, направленности, интенсивности, начала и окончания действия.

Ключевые слова: утвердительно-значения, экспликация, словообразовательные средства, лексема, аффикс, приставка, суффикс.

The article deals with the role and place of derivational means in the implementation of affirmative meaning. It determines affixes semantic structure of which individually or in combination with various lexemes of various parts of speech reflects an affirmative meaning with a touch of repetition, excessive fullness of features' determination, collectivity, identity, efficiency, heredity, directionality, intensity, beginning and completeness of an action.

Keywords: affirmative meaning, explication, lexeme, derivational means, affix, prefix, suffix.

Аналіз наукових публікацій свідчить, що словотвір науковці активно почали вивчати в другій половині ХХ ст. (О. К. Безпояско [2], Т. А. Івасишина [5], В. С. Ільїн [6], Н. Ф. Клименко [7]), утім, ця тема й дотепер не втратила актуальності, оскільки в сучасній українській лінгвістиці поки що відсутні праці, у яких би йшлося про експлікацію ствердження словотвірними засобами. Саме з огляду на це об'єктом у науковій розвідці постають афікси зі стверджувальним елементом. У пропонованій статті маємо за мету дослідити основні засоби вербалізації ствердження на словотвірному та лексичному рівнях мови. Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: виділити

афікси, семантична структура яких окремо чи в поєднанні з лексемами різної частиномовної належності найяскравіше відбиває стверджувальний зміст. Матеріалом для аналізу стали лексичні одиниці із тлумачного, іншомовного, синонімічного словників і твори українських письменників ХІХ–ХХІ століть.

Професор Н. Ф. Клименко потрактовує афікс як службову морфему, наділену номінативним, вираженим у поєднанні із коренем, значенням або синтаксичними значеннями. В енциклопедії «Українська мова» дослідниця зазначає, що афікси мають лише додаткове лексичне або граматичне значення, яке вони реалізують, приєднуючись до кореня, щодо якого займають пре- або постпозицію [15, с. 37]. Отже, афікс передусім набуває різноманітних словотвірних значень.

Окрему роль серед стверджувальних афіксів виконує префікс *пере-*. Він презентує значення надмірної повноти вияву дії чи домінування одного суб'єкта або об'єкта над іншим, що ґрунтується на ствердженні: *переїсти* 'наїдатися зверх міри' [9, с. 261], *перехитрити* 'перевершувати кого-небудь хитрощами' [9, с. 312], *перебороти* 'брати вверх над ким-небудь, чим-небудь, перемагати в боротьбі' [9, с. 241], *перенасичення* 'надмірне насичення чим-небудь' [12, с. 281], *переросток*, *перестарок* 'підліток, людина, старша за віком, ніж це потрібно для чого-небудь' [12, с. 169], *перетворення* 'докорінна зміна' [12, с. 175]. Крім того, префікс *пере-* як виразник стверджувального значення вживають також у дієсловах, що експлікують повторну дію, яку вчиняють з тих чи тих причин знову: *переписати*, *перечитати*, *перемалювати*, *перешивати*, *перевдягатися*, наприклад: *Ївга трохи не згубила книшка, яким матушка обдарила. Ївга, як здоровіша, була за міхоношу. Прийшлося перемінити другій, а чорне Ївжине лице, жартуючи, натирали дівчата снігом, щоб прочунялася* (9, с. 115); *Коли прикордонник, читаючи документи Черниша, перепитав найменування частини, сержант раптом урвав свою розповідь і, нашорошений, обернувся до Черниша* (3, с. 14); *Парасі чоботи таки справили. Померла навесні бабуся, з їхніх старих шкарбанів перетягли на Парасю* (1, с. 24); *Вона мені співала про любов, Про молодощі, радощі, надії, Вона мені переспівала знов Те, що давно мені співали мрії* (12, с. 49–50).

Для реалізації стверджувального значення в сучасній українській мові широко вживані префікси *з-(с-)*, *в-(у-)* та *за-*, які серед інших дієслівних префіксів вирізняє особлива здатність сполучатися із найрізноманітнішими основами та надзвичайне багатство додаткових відтінків.

Аналізуючи семантику стверджувальних афіксів, Г. Катц [16, с. 13] та Л. В. Володимирська [3, с. 236] зазначають, що семантику результативності, інтенсивності, наслідковості, закінченості, тривалості, ретельності та напряду дії ґрунтують на ствердженні, що уналежнює префікси *з-(с-)*, *в-(у-)* та *за-* до тих, які містять стверджувальний компонент.

Префікс *з-(с-)* реалізує здебільшого власне-стверджувальне значення із відтінком результативності, наслідковості, початку та закінченості дії, інтенсивності короткочасної чи тривалої дії в лексемах на зразок *злагодити*, *зміцнити*, *створити*, *зробити*, *зберегти*, *зрушити*, *зірватися*, *знайти*, *здобути*, *сховати*, наприклад: *Місце, де ще тільки передбачається створити* плацдарм (3, с. 155); *А зробимо* зараз так: *усеньку зброю отут, коло Горілого пниська, у влагу водну покидаємо, аки талан уві землю* (11, с. 33); *Цей маєточок старий Мартович здобув* своєю солідною працею без нічиєї кривди (10, с. 122); *Полине за синіє море, полине за гори, Літатиме в чистому полі, Здійметься* високо-високо в небесні простори і, може, спітка тую долю (12, с. 30).

Однією з найвиразніших функцій префікса *в-(у-)* вважають типове для відповідного прийменника вираження, оформлення значення дії, спеціалізоване на експлікації руху всередину, тобто зазначений префікс, приєднуючись до дієслів, реалізує просторово-об'єктну семантику: *Входжу* назад до хати (10, с. 17); *Знявся* страшений лемент, німці *вбігали* на вогневу (3, с. 51); *Якщо ви твердо вирішили стати фармацевтом, то вам слід знати, що щоб отримати цю спеціальність, вам спочатку потрібно вступити* до медичного училища на відповідну спеціальність (15).

Крім того, префікс *в-(у-)* експлікує відтінки результативності, наслідковості, закінченості, ретельності, щільнішого зв'язку так само, як і префікс *з-(с-)*: *Вставай, хто живий, в кого думка повстала! Година для праці настала!* (12, с. 47); *Тут як би владить так, Щоб який-небудь неборак Не здумав шелесту зробити* (2, с. 61); *Вбери* фану в буковину, *Все не стане за дружину* (13, с. 25); *Золотих не хочу лаврів, З ними щастя не здобуду. Як я ними увінчаюсь, то поетом вже не буду* (12, с. 53); *Молода дівчина вгадала* душею, як *вгадують* малі діти, що *Василь каже правду, й злякалась* (8, с. 45).

Аналізуючи семантику стверджувальних афіксів, зауважимо, що як виразник стверджувального змісту дієслівний префікс *за-* функціонує в кількох значеннях: 1) експлікуючи означення початку

дії формами доконаного виду: *зашипіти, зашелестіти, задрижати, загавкати, забриніти*; 2) поширюючи дію на поверхні предмета: *засівати, залити, застелити, завітчати, забризкати*; 3) реалізуючи відтінок значення процесу дії чи певного стану: *заспокоювати, запевняти, залицятися, заохочувати*; 4) указуючи на напрям дії всередину: *зазирати, заривати, закопати, заглибити, застромити*; 5) вербалізуючи відтінок надмірності: *загуляти, залежатися, заходитися, замилуватися*.

Помічено, що питомий префікс *від-* та іншомовний *ре-* виступають стверджувальними виразниками кількісного вияву дії, указують на її кратність. На нашу думку, префікси *від-* та *ре-* є близькозначними, але не тотожними, оскільки різне формальне вираження цих афіксів зумовило різні відтінки їхньої семантики. Зокрема, основне значення префікса *від-* – експлікація дії, спрямованої на віддалення одного предмета від іншого. Натомість нас цікавить префікс *від-*, який через вторинну семантику своїх складників – прийменників – актуалізує відтінок поновлення дії, названої твірною основою, а префікс латинського походження *ре-* означає зворотну або повторну дію: *відбудувати* – ‘відновлювати що-небудь зруйноване’ [8, с. 398], *відгодовувати* – ‘добрим харчуванням сприяти погладшанню когонебудь’ [8, с. 405], *реорганізувати* – ‘організовувати що-небудь по-іншому, краще’ [9, с. 896], *репродукувати* – ‘відновлювати, відтворювати те, що збереглось у пам’яті’ [9, с. 898], *відновити* – ‘надавати попереднього вигляду чому-небудь пошкодженому, зруйнованому, зіпсованому; приводити до попереднього стану’ [8, с. 433], *відродити* – ‘відновлювати те, що перебуває в стані занепаду або припинило існування’ [8, с. 447].

Окремий семантичний різновид афіксів зі стверджувальним значенням закінчення процесу вияву дії становлять дієслівні префікси *до-, при-, під-, над-*. Зокрема, префікс *до-* означає межу у вияві дії та вказує на її закінчення: *добігати* ‘наближатися до кінця’ [8, с. 779], *добудувати* ‘закінчувати будувати що-небудь’ [8, с. 785], *додруковувати* ‘друкувати до певної межі’ [8, с. 797]. Крім того, у недієслівних утвореннях префікс *до-* нерідко виражає часову ознаку, зокрема підтверджує наявність певних подій до зазначеного етапу, наприклад, *довоєнне життя, досталінські реформи, дошкільний заклад*.

Цікаво, що в українській мові префікси із семантикою наближення (*при-, під-*) у поєднанні із дієсловами суб’єктного й об’єктного руху

здебільшого набувають стверджувального значення, указуючи напрям дії до певного місця, предмета, особи тощо, наприклад: *Лисиця десь м'яся дістала, Тихесенько **прибігла** під стіжок – Ум'яла більше-нький шматочок А менший у сінце схвала* (2, с. 29); *На чийм-то по-бережжю збіжжя золотіють, І покоси шовковії колом зеленіють, І шумлять ту темні луги, гай там шелевіє, Там хатина у садочку, ту ся двір біліє, Ту соколи **підлітають**, ту вірли сковичуть, А по борах соловії сум на сум щебечуть?* (13, с. 24); *Уже сонце високо **підплило**, бралоя до раннього обіду* (9, с. 23); *Траплялось так, що якийсь із поїздів запізнювався, тоді, мигаючи вогнями з обох боків, **прибували** одночасно два поїзди* (4, с. 26).

У сучасній українській мові фіксуємо також чимало питомих та запозичених афіксів, що експлікують семантику інтенсивності, яка, на нашу думку, спеціалізується на непрямому вираженні ствердження. Серед них вирізняємо **над-, пре-, най-, гіпер-, супер-, ультра-, екстра-, архі-**.

Префікс **над-**, зберігши прийменникову семантику ‘перебування зверху’, у поєднанні з іменниковими, прикметниковими та прислівниковими утвореннями реалізує значення ‘що-небудь вище від уявної норми, те, що перебуває поза межами звичайного’, зокрема: *надурожай, надприродний, надприбуток, надзоряний, надзвичайно, надлишок, надміру, надзиск, надземний, надбережжя*.

Семантика високої чи найвищої якості типова для префіксів **най-** та **пре-**. Ці префікси здебільшого використовують у прикметникових утвореннях для реалізації ствердження із відтінком посиленої ознаки: *Зиркнув – та й охолов: Вівчарики **прехорошенького Найкращого** баранчика взяли Та й патрають гуртом* (2, с. 25); *Одне слово султанове – і Скендер-челебія сам приведе свою **прекрасну** Кісайю на Ат-Мейдан* (5, с. 11); *А по мені – **найлучче** жити, Як милосердний Бог дає* (2, с. 34); *Петру Тимофеевичу помагають значні адвокати і самі **найбагатчі** купці та хазяїни* (6, с. 7).

Крім того, запозичені префіксоїди **архі-** ‘головний, старший’ [13, с. 57], **гіпер-** ‘підвищення, надмірність’ [11, с. 132], **екстра-** ‘надмірність, винятковість, розташування поза чим-небудь’ [11, с. 193], **супер-** ‘зверхність, найвища якість, посилена дія’ [11, с. 556], **ультра-** ‘над, крайній, за межами’ [11, с. 596] також спеціалізують на утворенні лексем

зі стверджувальним значенням, зокрема: *архієпископ, гіперактивний, гіперінфляція, екстраординарний, екстрамодний, суперкомп'ютер, суперпартнер, ультраструктура, ультразвуковий*. Ці префіксоїди не дублюють одне одного, їх подаємо як близькі за значенням та такі, що експлікують різні відтінки спільного словотвірного значення інтенсивності.

До словотвірних засобів експлікації ствердження зі значенням сукупності уналежнюємо афікси, спеціалізовані на творенні прикметників, іменників, дієслів, зокрема префікси *спів-, взаємо-, все-(усе-)* та власні й запозичені суфікси *-н-, -т-, -ств-, -ч-, -іа-*.

Прикметники, утворені за допомогою афікса *все-*, зазвичай набувають значення всеосяжності, повноти певної дії, обсягу, об'єму предмета чи явища, вираженого другою частиною слова: *всетворчий, всесильний, вселюдний, всевидячий, всеблагий, всевишній, всебічний, всемогутній, всеосяжний, всевладний, всеукраїнський*.

Компонент *взаємо-* у морфемній будові іменників вербалізує стверджувальне значення однаковості, обопільності: *взаємодія, взаємовплив, взаємовідносини, взаємозалежність, взаємодопомога, взаєморозуміння, взаємозв'язок, взаємоперевірка*, наприклад: *Взаємодопомога в навчанні – Допомога **один одному** в навчанні; Вивченню **взаємостосунків** людини з природою приділено багато уваги – Увагу приділено вивченню **зв'язку між** людиною та природою*.

Префікс *спів-*, поєднуючись з іменниковими лексемами, указує на об'єднаність людей, ствержуючи схоже ставлення до кого- чи чого-небудь, наприклад: *співавтор* – 'особа, яка працювала разом з іншими особами над створенням винаходу, твору тощо' [10, с. 325], *співрозмовник, співбесідник* – 'ще один учасник розмови, бесіди' [12, с. 656], *співробітник* – 'той, хто працює разом із ким-небудь, допомагає йому в якійсь справі' [10, с. 324], *співбрат* – 'людина тієї самої професії, того самого середовища; товариш за заняттям, професією' [10, с. 325], *співтовариство* – 'група осіб, пов'язаних спільними завданнями' [12, с. 656], *співвинуватець* – 'особа, винна в чому-небудь разом із кимсь' [14, с. 516], *співдоповідь* – 'невелика доповідь або повідомлення з питань основної доповіді' [14, с. 517].

Услід за І. Р. Домрачевою, вважаємо, що питомі слов'янські *-н-, -т-, -ств-* та запозичені суфікси *-ч-, -іа-* постають виразниками стверджувального значення сукупності в збірних лексемах (іменниках) на зразок

солдатня, парубота, птаство, малеча, шевченкіана, універсіада, спартакіада та ін. [4, с. 13].

На нашу думку, до афіксів, що реалізують стверджувальне значення, потрібно уналежнити також поєднання двох заперечних префіксів **не-** та **без-**, оскільки спочатку лексема із префіксом **без-** заперечує що-небудь, а потім префікс **не-** додає слову значення кореневого афікса, що й уможлиблює постання послабленого ствердження. У цьому випадку стверджувальне значення реалізують прикметникові утворення з конфіксами **небез-** та **-н-, -лив-, -альн-** у лексемах на зразок *небезвідповідальний* – ‘який усвідомлює відповідальність’ [13, с. 246], *небезкорисливий* – ‘який дбає про користь, шукає вигоди, не позбавлений зацікавленості, яких-небудь розрахунків; корисливий’ [13, с. 246], *небезнадійний* – ‘той, що подає деяку надію на що-небудь’ [13, с. 246], *небезрезультатний* – ‘який дає бажаний результат, має певний успіх’ [13, с. 247], *небезуспішний* – ‘який має певний успіх, дає бажані наслідки’ [13, с. 247], *небезінтересний* – ‘інтересний, не позбавлений певного інтересу’ [14, с. 246], *небезгрішний* – ‘який має провину’ [13, с. 246], *небезтурботний* – ‘який чим-небудь заклопотаний, має клопоти’ [14, с. 246], *небезпідставний* – ‘який має підстави’ [13, с. 247], *небезсуперечний* – ‘який викликає сумнів’ [13, с. 247], наприклад: *В бутику-готелі Ви поринете в атмосферу спокою та умиротворення, що само по собі велика розкіш у наш **небезтурботний** час* (15); *О мій повелителю, даруйте мені, але й я **небезгрішний*** (7); *«Ліверпуль» як і раніше залишається одним з найвідоміших британських клубів з величезною армією вболівальників по всьому світу, і, володіючи клубом Прем’єр-ліги, вони розраховують продовжити свій **небезуспішний** досвід роботи в США* (15).

Отже, афікси **з-(с-), в-(у-), за-, пере-, від-, ре-, спів-, небез-, взаємо-, все-(усе-) гіпер-, супер-, над-**, поєднуючись з іменниками, прикметниками, дієсловами, прислівниками, реалізують стверджувальне значення із відтінком повторюваності, надмірної повноти вияву ознаки, сукупності, однаковості, результативності, наслідковості, напряду, інтенсивності, початку та закінченості дії. Перспективу наукових розвідок убачаємо в дослідженні стверджувального змісту в семантичній структурі лексем.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. **Баган М. П.** Категорія заперечення в українській мові: функціонально-семантичні та етнолінгвістичні вияви : монографія / М. П. Баган. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. – 376 с.
2. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія : підруч. / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
3. **Владимирская Л. М.** Статус категорії утвердження/отрицання в сучасному німецькому мові : дис. доктора філол. наук / Л. М. Владимирская. – Санкт-Петербург, 1999. – 464 с.
4. **Домрачева І. Р.** Функціонально-семантична категорія сукупності у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. – Запоріжжя, 1999. – 18 с.
5. **Івасишина Т. А.** Синонімія словотворчих афіксів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / Т. А. Івасишина. – К., 1999. – 19 с.
6. **Ільїн В. С.** Префікси в сучасній українській мові / В. С. Ільїн. – К. : Вид-во АН УРСР, 1983. – 166 с.
7. **Клименко Н. Ф.** Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. – К. : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1998. – 161 с.
8. **Новий** тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 2000. – Т. 1. – 910 с.
9. **Новий** тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 2000. – Т. 3. – 927 с.
10. **Новий** тлумачний словник української мови : в 4 т. / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : Аконт, 2000. – Т. 4. – 941 с.
11. **Словник** іншомовних слів / [уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута]. – К. : Наук. думка, 2000. – 680 с.
12. **Словник** синонімів української мови : в 2 т. / [Бурячок А. А., Гнатюк Г. М., Головащук С. І. та ін.]. – К. : Наук. думка, 1999–2000. – Т. 2. – 960 с.
13. **Словник** української мови : в 11 т. / [редкол.: Білодід І. К. (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 5 : Н–О. – 840 с.
14. **Словник** української мови : в 11 т. / [редкол.: Білодід І. К. (голов. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 9 : С. – 916 с.
15. **Українська** мова : енциклопедія / [редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [З-є вид., зі змінами і доп.]. – К. : Укр. енцикл., 2007. – 856 с.

16. **Katz J.** The semantic component of a linguistic description / J. Katz // Zeichen und System der Sprache. – Bd III, Berlin, 1966. – P. 10–22.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. **Вишня Остап.** Шкільні твори [Електронний ресурс] / Остап Вишня. – Режим доступу : <http://www.ukrlib.com.ua/>
2. **Глібов Л.** Цяцькований осел. Вибрані твори / Л. Глібов. – К. : Веселка, 1978. – 136 с.
3. **Гончар О.** Прапорonoсці / О. Гончар. – К. : Дніпро, 1991. – 206 с.
4. **Журахович С.** Мамині приказки / С. Журахович // Веселочка. – 2007. – № 3/4. – С. 26–27.
5. **Загребельний П.** Роксолана / П. Загребельний. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 800 с.
6. **Карпенко-Карий І.** Вибрані твори / І. Карпенко-Карий. – К. : Мистецтво, 1989. – 256 с.
7. **Королів-Старий Василь.** Потерчата [Електронний ресурс] / В. Королів-Старий. – Режим доступу : <http://www.dobra-kazka.at.ua/>
8. **Мирний Панас.** Твори : в 2 т. / Панас Мирний. – К. : Дніпро, 1985. – Т. 1. – 552 с.
9. **Нечуй-Левицький І. С.** Твори : в 3 т. / І. С. Нечуй-Левицький. – К. : Дніпро, 1988. – Т. 3. – 645 с.
10. **Стефаник В.** Моє слово : новели та оповідання / В. Стефаник. – К. : Веселка, 1991. – 190 с.
11. **Страйк ілюзій :** антологія сучасної української драматургії / [упоряд. Н. Мірошніченко]. – К. : Основи, 2004. – 370 с.
12. **Українка Леся.** Досвітні вогні / Леся Українка. – К. : Веселка, 1975. – 159 с.
13. **Федькович Ю.** Вибрані твори / Ю. Федькович. – К. : Дніпро, 1969. – 214 с.
14. **Франко І.** Поезія та драматичні твори / І. Франко. – Львів : Каменярь, 1977. – 199 с.
15. **Чого** хоче «Ліверпуль» від лівого захисника? [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.liverpoolfc.com.ua/>

Надійшла до редколегії 15.06.2016